

ישראל שפה קשה, אך כדורגל דיברו כולם

אמיר בן פורת

פתיחה

'חבר'ה! אין לנו היסטוריה! מיום שגלינו מארצנו אנחנו עם בלי היסטוריה. אתם פטורים. לכו לשחק כדורגל'.¹ את ה'אין היסטוריה' של הזו יש לקרוא על רקע ההיסטוריות הציוני שהיה הגמוני בימים ההם, ימי ראשית המדינה. מנקודת הראות של הציונות, ההיסטוריה מתחילה עמה או לפחות פותחת בה דף חדש. על מידת צדקתה או נכונותה של הפרשנות האידאית הזאת הושחתו מילים רבות, ועדיין היא נמצאת במרכז הפולמוס שרק מחריף והולך, אך היא כשלעצמה אינה מעניינת אותנו כאן. השאלה שיעסוק בה מאמר זה היא מדוע שלח הזו את הנערים לשחק כדורגל דווקא.

הזו פסק, וייתכן שאף נחש את הצפוי היטב. כדורגל היה כבר אז משהו גדול הרבה יותר ממשחק סתם. הוא היה אירוע תרבותי מן הבולטים ביותר ברחבי העולם. רבים שיחקו אותו. רבים עוד יותר צפו בו במישרין או האזינו לו – עקבו אחריו – 'בזמן אמת' באמצעות מכשיר הרדיו ובטלוויזיה, שהחלה אז את שידוריה באירופה. כמעט הכול, ובכללם אנשי רוח כהזו, מן הסתם שמעו עליו, וניסו לתהות על קנקנו. מה יש במשחק הזה שהוא מושך המונים ללא הרף? מה הוא 'עושה' לאנשים ולחברות שלמות? האם ייתכן שהוא ממלא תפקיד חברתי או היסטורי שאין לו תחליף טוב ממנו? כלומר האם ייתכן כי אם אנשים לא ישחקו כדורגל, יהיה בכך הפסד חברתי בעל משמעות?

הזו לא ירד לכל עומקו של העניין. ה'חבר'ה' שהוא שלח לשחק הלכו לשחק כדורגל לא משום שלא היתה להם היסטוריה. נהפוך הוא, הם ואחרים שיחקו כדורגל מכיוון שהמשחק הזה כבר היה לחלק מן ההיסטוריה של מקום ושל עולם וגם של ישראל בראשית דרכה. באמצעות משחק הכדורגל נעשו הישראלים הוותיקים והחדשים לשותפים בתהליך של בנייה המדינה, כלומר בעיצוב ההיסטוריה שלה. לעשייה התמימה כביכול, למשחק הכדורגל, היתה משמעות מרחיקת לכת בישראל בשנות העשור הראשון.

1. חיים הזו, 'הדרשה', סיפורים נבחרים, תל-אביב תשל"ז, עמ' 147-163.

ישראל שפה קשה, אך כדורגל דיברו כולם

שתי שאלות מתבקשות מאליהן; אחת – איך נעשה הכדורגל חלק מן ההיסטוריה של עמים, והאחרת – מדוע הוא נעשה כזה. לשאלה הראשונה יש תשובה ברורה למדי: צמיחתו והתמסדותו של משחק הכדורגל באנגליה התרחשו בו בזמן כמעט עם תהליך ההיעשות הקפיטליסטי. עמו, בעצם בסיועו של תהליך ההיעשות הקפיטליסטי, התפשט גם הכדורגל בעולם.² מכיוון ששאלה זו אינה נוגעת ישירות לענייננו יפנה הדיון לשאלה השנייה, והיא מדוע כדורגל? במילים אחרות, להבהרת התפקיד או התפקידים החברתיים-תרבותיים המסוימים שהכדורגל ממלא כנראה בחברות בנות זמננו ומן הסתם הוא מיטיב למלא עד כדי כך שנדמה כי אין כמעט תחליף שישווה לו.

שתי השאלות הללו סוללות את הדרך לשאלה שמאמר זה עוסק בה: שאלת תפקידו ותרומתו של הכדורגל בישראל של שנות החמישים, העשור שהחברה הישראלית החלה להתעצב בו. התשובה לשאלה הזאת נגזרת מן התכונות המסוימות הטבועות במשחק הזה, המקנות לו בכוח פופולריות יוצאת מן הכלל, ומהחסרים התרבותיים של חלקים נרחבים בחברה הישראלית בשנים ההן, חסרים שמילא הכדורגל.

משחק רציני עד מאוד

בספרות המחקר בסוציולוגיה העוסקת בספורט בהקשר ההיסטורי-חברתי שלו בולטים שני מודלים הנוגעים (גם) לתפקידו ולמשמעותו של משחק הכדורגל בחברות בנות ימינו; האחד יכונה כאן 'מודל האינטגרציה', והאחר יכונה 'מודל המחאה'. כל אחד מן המודלים הללו נגזר מתאוריה רחבה המוכרת בקרב קוראי סוציולוגיה והיסטוריה, שלא אחת מסתפחת לה גם פרשנות פוליטית-אידאולוגית. על כן, ההבחנה בין שני המודלים הללו נשענת על הבחנה מוקדמת יותר ומקיפה יותר בין שתי תאוריות-אב שונות שעקרונותיהן אינם מתיישבים אלה עם אלה. כך, מודל האינטגרציה נגזר מן 'תאוריה הפונקציונליסטית', ואילו מודל המחאה נגזר מ'תאוריית הקונפליקט'. שתי תאוריות-האב הללו נבדלות זו מזו בהנחותיהן ובמושגיהן הראשיים, ובעיקר באופן שכל אחת מהן קוראת את המציאות,³

2. על כך ראו למשל: Derek Birley, *Sport and the Making of Britain*, Manchester 1996; David Goldblatt, *The Ball is Round: A Global History of Football*, New York 2006. זו כמובן אך מקצת הספרות העוסקת בנושא. אמנם ההיסטוריה של משחק הכדור החלה מוקדם יותר, אך הפיכתו של הכדורגל למשחק בה"א הידיעה של התרבויות המערביות, המזרחיות, הדרום-אמריקניות וכולי, החלה במחצית השנייה של המאה ה-19 בערי השדה האנגליות. הכדורגל יובא לפלשתינה עוד בזמן הטורקים על-ידי שני מיני 'שליחים': עולים מהגרים מאירופה, וסטודנטים ערבים שלמדו בלבנון ובסוריה. ראו למשל: Haim Kaufman & Yair Galily, 'The Early Development of Hebrew Football in Eretz Israel (1910-1928)', *Soccer and Society*, 9, 1 (2008), pp. 81-95

3. לצורך הבהרה נוספת: אמיר בן פורת, 'ספורט בחסות תיאוריה סוציולוגית', בתוך: רוני לידור (עורך), *התנהגות מוטורית*, ירושלים 2004, עמ' 178-210. על מגוון התאוריות העוסקות במעמד

ובהקשר הנוכחי, באופן שהן עונות לשאלה 'מדוע הכדורגל?'. מתוך התיאור הקצר של שני המודלים הללו לספורט, שיוצג להלן, יהיה אפשר לעמוד גם על ההבדלים בין תאוריות האב שהגישות הללו נגזרות מהן.

מודל האינטגרציה מתבסס על הנחת הפונקציונליות של הספורט, ובייחוד הספורט הקבוצתי, שהוא מנגנון של אינטגרציה הפועל ברמות החברתיות השונות. הנחות-העל שמודל זה נשען עליהן הן שקיומה הנמשך של חברה נשען על הסכמה (קונצנזוס) ועל מילויים הנמשך של צרכים מסוימים. אינטגרציה היא צורך חברתי מן המעלה הראשונה, וזו אחת הפונקציות המוטלות על הכדורגל, בין השאר משום שסגולותיו של הספורט המודרני, כך נטען, מטשטשים או משעים גבולות אתניים, מגדריים, מעמדיים ואף לאומיים. בעצם, ספורט הוא 'המשווה הגדול': הוא גילומה בפועל של 'אוטופיה שווייטית (אגליטרית)'. כל-כך למה? משום שעל קו הזינוק, עוד לפני שנשמעה שריקת הפתיחה, כל המתחרים שווים.⁴ מטבע הדברים הספורט התחרותי חסר פניות: הוא נגיש לכל מי שיש לו יכולות מוטוריות מסוימות ונכונות להתמודד או להתחרות באחרים. 'איך אפשר להפלות לרעה בתחום שהצלחה או כישלון נקבעים בו על ידי שעון העצר או סרט המדידה?' שאל בטון אירוני הסוציולוג האנגלי קשמור.⁵ על כן במקום שיש אפליה לרעה היא נובעת לא מן הספורט כשלעצמו אלא מסביבתו הפוליטית-תרבותית, המקרינה עליו ומעוותת את צורתו. מכל מקום, ממשיכים לטעון המצדדים בגישת האינטגרציה, מסיבות מסוימות נהיה הספורט (דווקא בשל ההתמסחרות הגוברת שלו) מנגנון יעיל של אינטגרציה חברתית, בעיקר משום שהוא נגיש להשתתפות, לצפייה ולאהדה מצדן של כל הבריות יהיו מעמדן ומוצאן אשר יהיו. תהליך אחד מחבר את שרשרת הספורט, ובכלל זה המקרה הנידון כאן, והוא הכדורגל. מדובר בתהליך של שילוב חברתי, שהוא בו בזמן תהליך של עיצוב זהות חברתית בשיתוף מסגרות רחבות שסיכומן הוא בדרך-כלל המדינה.⁶

על כן הכדורגל, שהוא הפופולרי מכל ענפי הספורט האחרים, נתפס כמכשיר יעיל עד מאוד (פונקציונלי) לצורכי אינטגרציה וזהות חברתית. לא בכדי רשויות הספורט ורשויות המדינה מעודדות את המכשירנות הזאת. כך למשל במקומות מסוימים נפתחים משחקי הליגה המקומית בטקסים בעלי משמעות לאומית: בהשמעת ההמנון הלאומי או באזכור אירועים לאומיים (רקת דומייה) ועוד. משחקי הנבחרת הלאומית הם בגדר טקס לאומי מובהק: נגינת המנוני המדינות של הנבחרות המשחקות, הנפת דגלי לאום, ולעתים נישאת ברכה על-ידי אישיות לאומית. אין צורך להרחיק לכת בחיפוש עדויות תומכות; כאשר

Richard Giulianotti (ed.), *Sport and Modern Social Theorists*, Houndmills 2004

4. Claud Answorth, 'Sport as Symbolic Dialogue', in: Eric Dunning (ed.), *The Sociology of Sport: Selected Reading*, London 1971, pp. 51-66

5. Ellis Cashmore, *Making Sense of Sport*, London 1998

6. תהליך זה, יוסיפו המצדדים במודל המבאר הזה, יוצר אורחות באמצעות התחברות לגופי ביניים שאינם גופים של המדינה, ואף-על-פי-כן הם שותפים בחייה היום-יומיים.

נבחרת הכדורגל של ישראל משחקת בזירה הבין-לאומית עולה מדרג הזהות הלאומית-מדינתית: חילונים ודתיים, ימנים ושמאליים, גברים ונשים וגם יהודים וערבים משעים את המחלוקות שביניהם, ומתאחדים מאחורי הנבחרת הלאומית⁷ למעין תשעים דקות של פטרויות.

הכדורגל כמכשיר אינטגרטיבי פועל גם במצבים שיש סמיכות בין מועדון הכדורגל לזהות פרטיקולרית, כגון זהות אתנית או דתית כמו מועדון כדורגל קתולי בגלזגו, מועדון כדורגל של יוצאי סרביה באוסטרליה או מועדון כדורגל ערבי בישראל. ברם ההשלכה של הזיקה הזאת נעשית רחבה יותר בדרך-כלל: בעצם השתתפותם של מועדונים בעלי זיקה אתנית וכדומה במשחקי הליגה הכלל-ארצית, ובכך ששחקנים מסוימים מן המועדונים האלה משתתפים בכוח או בפועל בסגל של הנבחרת הלאומית המסוימת, מתממשת פרקטיקה של כילול (אינטגרציה) ברמה שמעבר למועדון הכדורגל המסוים. בו בזמן מתממשת זהות עם מסגרת רחבה יותר – המסגרת הלאומית.⁸ בשל האופן המיוחד של התארגנות הכדורגל בכל מקום ומקום במסגרת של ליגות ארציות בדרגות שונות, ומשום שמשחק הכדורגל – באמצעות הנבחרת הלאומית – מתמודד גם בזירה הבין-לאומית, הוא משמש סיכת חיבור בין זיקות מקומיות לעל-מקומיות גם במצבים שמתקיים מתח בין שתי רמות התייחסות אלה.

הזיקה הפונקציונלית האמיצה בין משחק הכדורגל לזהות לאומית מתגלה ברגעים ההרואיים שהכדורגל מספק לאומה. לאחרונה, בדרך-כלל, יש מעט רגעים הרואיים ה'נתרמים' על-ידי ההיסטוריה למען העם בלי שהתבקשו, כמו מלחמות. כמה מהם מוסדר ונרשמו לטוב בזיכרון ההיסטורי במועדים ובטקסים קבועים בלוח השנה, למשל יום העצמאות, יום הזיכרון לחללי האומה או יום החוקה. לרגעים אלה יש סוכנים בדמות המדינה או קבוצות עילית מסוימות, הדואגות שהם יתוחזקו וישמשו את יעדם – גיבוש הזהות וההסכמה הלאומית. רגעים הרואיים אלה שמורים במחסני האגירה של האומה, ומהם היא שואבת משאבים סימבוליים (למשל טקסים) לשעתוק (רפרודוקציה) של קיומה. כידוע, ברגעים האלה הגרנדיוזי שולט: נאומים נמלצים, טקסים מפוארים, מצעדי הצבא וכולי, שתפקידם בין השאר לצמצם את הפרט ולהעצים את הקולקטיב. בטכניקה מתוחכמת, לעתים של אחיזת עיניים, המדינה נעשית חזות הכול.⁹

7. ראו: Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1870*, Cambridge 1990; Martin Poly, *Moving the Goal Post*, New York 1998

8. בעצם ההשתתפות בנבחרת הלאומית של כדורגלנים קתולים בסקוטלנד, קטלנים בספרד, ערבים בישראל ועוד מוענקת הכרה דה-יורה למסגרת הלאומית-מדינתית. ההשתתפות הזאת מניעה קהלים רחבים יותר לתמוך בנבחרת הלאומית. ראו: Grant Jervie & Gary Wolker, *Ninety Minutes Patriots? Sport in the Making of Scottish Nation*, Leicester 1994; אמיר בן פורת, *כדורגל ולאומיות*, תל-אביב 2003.

9. בן פורת, *כדורגל ולאומיות*; Alan Tomlinson & John Sugdon (eds.), *Hosts and Champions*, Aldershot 1994; Mich Billig, *Banal Nationalism*, London 1997

אלא שכאמור, ההיצע של רגעים הרואיים מצומצם. מדינה מודרנית אינה יכולה להסתמך על הסטיכיה או על המסורת הדתית שיספקו לה עוד רגעים הרואיים מלבד מה שכבר רשום בתפריט המורשת שלה. הכדורגל הוא ספק בלתי-נלאה של רגעים הרואיים הממוקדים בהקשר לאומי-מדינתי. אם כן, נראה כי בזכות סגולותיו הוא נעשה מכשיר רב-עוצמה ביצירה ובשימור של אינטגרציה בהקשר רחב, כלל-לאומי. בכך כותב מודל האינטגרציה את השורה התחתונה שלו, ובכך מתמצה תפקידו המיוחד של הכדורגל, שיש לו תרומה פונקציונלית לשימורן של מסגרות חברתיות.

לא בדיוק כך הם פני הדברים, יאמרו המצדדים במודל המחאה. לשיטתם, אמנם יש לכדורגל תרומה, אך לא דווקא זו שמצוינת למעלה, משום שהנחת היסוד של הגישה הקודמת על הצורך באינטגרציה נשענת על ראייה מוטעית של הסדר החברתי. הסדר החברתי נשען על מתח בלתי-נלאה הטמון ביחסים שבין שולטים (במקורות השונים) ובין נשלטים. הסדר החברתי אינו נשען על הסכמה בין גורמים שונים בהתאם לפונקציה שלהם בחברה המסוימת, אלא דווקא על כפייה שמקורה בחלוקת המשאבים הלא שוויונית ובזיקתה הברורה לחלוקה מעמדית, אתנית וכדומה. המצב המאפיין חברות מודרניות, בדרך-כלל קפיטליסטיות, הוא של זמינות מתמדת של קונפליקט ומשבר. לפיכך גם מעמדם של הספורט ושל הכדורגל ותרומתו של הכדורגל נגזרים ממצב זה. את הכדורגל יש לקרוא בהקשר זה.¹⁰

למודל זה יש למעשה שני פנים: פן אחד רואה במשחק הכדורגל מכשיר ביצירת אופוזיציה (אנטי-הגמוניה) לסדר הקיים, כלומר מכשיר לשינוי חברתי ולהתקנת סדר חברתי חלופי; הפן האחר רואה גם הוא בכדורגל מכשיר של אופוזיציה לסדר הקיים, אולם אופוזיציה זו אינה מבקשת לעקור את הסדר הקיים מן היסוד אלא רק לתקן בו משהו ולעשות בו רביזיה, למשל ביטולו של קיפוח עדתי או מעמדי. לשני הפנים יש תימוכין 'בשטח', ואלה יצינו להלן.

שתי דוגמאות בולטות עומדות לנגד עינינו: האחת – מועדון הכדורגל סלטיק בגלזגו; האחרת – מועדון הכדורגל באַרְסָה, בברצלונה. הראשון הוא מועדון כדורגל שיסד המיעוט הקתולי בגלזגו, והוא משמש כלי למחאה של מיעוט קתולי המרגיש מופלה לרעה, כלפי הרוב הפרוטסטנטי, הנתפס בעיניו כמפלה לרעה. המיעוט מבקש לתקן עיוותים,¹¹ והכדורגל משמש לו בימה להבעת מחאה ודרישה. לעומת זאת, הקטלנים של ברצלונה רוצים עצמאות לאומית או לפחות עצמאות תרבותית. עוד בימי שלטונו של הדיקטטור פרנסיסקו פרנקו היה אצטדיון הכדורגל של בארסה למקום שנשמעו בו קריאות תיגר על השלטון המרכזי במדריד ובעד אוטונומיה והיפרדות. הקטלנים חפצים אפוא בשינוי חברתי

Richard Gruneau, *Class, Sport and Development*, Amherst 1983; John Hargreaves, *Sport, Power, and Culture*, London 1986

Gary Finn, 'Racism, Religion and Social Prejudice', *International Review of Sociology*, 11, 8, 1 (1991), pp. 72-95

ישראל שפה קשה, אך כדורגל דיברו כולם

(פוליטי), ולא בתיקון מסוים ומוגבל. אגב, הן אצל הקתולים בגלזגו והן אצל הקטלנים בכרצלונה יש נטייה לגלות צינה כלפי הנבחרת הלאומית – הסקוטית או הספרדית, בהתאמה.

הספרות הרלוונטית הנוגעת בתפקידו החברתי-תרבותי של הכדורגל נוטה להדגיש את ההיבט האינטגרטיבי על פני ההיבט של המחאה, אבל אפשר להבחין גם במצבים שבאותו מקום (מדינה) אפשר למצוא אינטגרציה ומחאה בו בזמן. מי שאחראי לשימושים השונים של משחק הכדורגל הוא 'מצב ההזדמנויות ההיסטורי': מאז ומעולם היה הכדורגל נגזרת של סביבתו החברתית-פוליטית, וכך יש לקרוא את מעשיו (ואת תפקודו) של הכדורגל בישראל בשנות החמישים, שנות העשור הראשון למדינה. על כן יש לפתוח את הדיון בנושא זה בתיאור תחום ההזדמנות, ועל רקע זה יש לעמוד על תפקידו ועל תרומתו של הכדורגל בישראל אז.

ישראל בראשית העשור הראשון

תמונת המצב

שני תהליכים השזורים זה בזה במידה זו או אחרת קבעו את תמונת המצב של ראשית שנות החמישים ואת המשכה: האחד – בינוי המדינה, והאחר – עליית ההמונים. התהליך הראשון ביקש למצב סדר חברתי תוך כדי שמירה על מה שכבר הושג וגובש בתקופת היישוב: ההגמוניה היהודית-ציונית והדומיננטיות של האליטות הפוליטיות, ובראשן מפא"י. המדיניות שננקטה אז בנוגע לעלייה התכוונה להתניע כור היתוך שימזג את העולים בתרבות של הקולטים.¹² מצב שהבאים הם יהודים והציונות הגמונית היה צריך להניח את דעתה של האליטה השלטת מיסודה של תנועת העבודה, אך יש לציין גם את דעתן של האליטות המתחרות, למשל אלה של הימין באותם הימים או הדתיים (הציונים), כי גם אלה ראו ביהדות ובציונות שני רכיבי מפתח בתפיסתם האידאולוגית בקשר לדמות הרצויה של מדינת ישראל. היה אז סביר מאוד להניח כי ב'דרך הטבע' יעשה כור ההיתוך את שלו, והעולים יתבללו בתרבות הקולטת במידה זו או אחרת. הם יקלטו את סמליה ואת הנורמות שלה, ולמעשה ישתלבו פחות או יותר במרקם החברתי הקיים ויוסיפו לו משהו משלהם.¹³ ההנחה הזאת נתגלתה כבר כמעט בהתחלה כבעייתית בלשון המעטה.

12. על הרעיון והמעשה של כור ההיתוך: משה ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך, ירושלים 1999; Tova Benski, 'Testing Melting-Pot Theories in the Jewish Israeli Context', *Sociological Papers*, 2, 2 (1993)

13. יש כמובן להעיר כי עליית ההמונים בשנות החמישים הביאה עמה תרבויות שמידת קרבתן ודמיון לתרבות השולטת או בישראל היתה שונה, ועל כן המאמץ לשילוב היה שונה גם הוא. כל הדברים האלה ידועים והועלו על הכתב, ואין טעם להוסיף להם כאן. מה שנוגע לענייננו הוא הרחף

כמו במקומות אחרים שחל בהם תהליך של בינוי אומה ומדינה, גם בישראל התמקד ההיבט התרבותי-הפוליטי של תהליך זה במאמץ ליצור הסכמה על סמלים משותפים ופעל ליצירת זהות-על הממוקדת במדינה המתהווה. קיומם הנראה של שני עוגנים משותפים לקולטים ולבאים, יהדות וציונות, היה צריך להבטיח אפריורי את הצלחת התהליך הזה, ברם המבנה ההטרוגני של האוכלוסייה היהודית בישראל¹⁴ בשנות החמישים הערים קשיים על יצירתה של הזדהות בפועל עם המדינה בקרב הנקלטים. כמו שיבואר להלן, בשנות החמישים חסרה שפה משותפת לציבור המגוון של העולים והוותיקים. לא מדובר בהבנת השפה העברית כמכשיר תקשורת גרדא, אלא ביכולת הבנת הנקרא. הכדורגל, בזכות כמה מתכונותיו הייחודיות ובזכות הפופולריות שלו, סיפק את החסר – שפה וזהות.

ישראל שפה קשה

מטבע הדברים הנידונים כאן, המפתח להבנת התופעות נעוץ בערכאה התרבותית. כדי לעמוד על משמעותו ותורתו המסוימת של משחק הכדורגל לחברה הישראלית בעשור הראשון שלאחר הקמת המדינה, יש להתמקד בראש ובראשונה בערכאה זו מכיוון שבתחום ההזדמנויות ההיסטורי שנוצר אז היה לה מעמד חשוב במיוחד.¹⁵ אבל בלא הקשר אי-אפשר, ועל כן כדי לעמוד על מצב ההזדמנויות של שנות החמישים יש להבהיר כמה נושאים קריטיים שעמדו אז על הפרק, בייחוד על ההרכב הדמוגרפי (והגורם האתני), שבעקבות עליית ההמונים נהיה רב-משמעות בנוגע לכל אחת ואחת מן הערכאות המרכזיות בישראל. המסה של הבאים שינתה את פני החברה הישראלית, ואימה – להלכה לפחות – על דיוקנה ועל תכניה. הוותיקים, כלומר מי שגילמו את ההגמוניה בכל מישור, היו למיעוט. בשנת 1948 היו ילידי הארץ 35.6 אחוזים מכלל התושבים הישראלים. בשנת 1950 ירד שיעורם ל-26.3 אחוזים. גם כאשר מצרפים אליהם את העולים הוותיקים, כלומר את אלה שעלו לפלשתינה לפני מאי 1948, הוותיקים הם מיעוט – אמנם מיוחס, אבל

לאינטגרציה שהניע את האליטה השלטת במדינה ביחסה לעולים, אשר כוונתם היתה כי ישילו את המשא שהביאו ויתבלבלו בתרבות של הקולטים.

14. בישראל היו אז כ-150 אלף ערבים שחיו במשטר צבאי אשר הצר את צעדיהם. בקשר לנושאים הנידונים במאמר זה, הם לא 'נספרו' על-ידי המדינה אז. לפיכך אין הם מוזכרים בגוף המאמר. אין הם נעדרים; נהפוך הוא, בעצם נוכחותם הם היו תמריץ לחיזוקה של המדינה היהודית-ציונית ולהאדרתו של הרוב היהודי בה.

15. מרבית המחקרים העוסקים בתהליך הבינוי של מדינת ישראל מתמקדים ראש לכול בתהליכים הפוליטיים. הצדק עמם. אך כאשר מדובר בשאלות של אינטגרציה וזהות, המוקד הוא התרבות או ליתר דיוק – האליטות התרבותיות של הימים ההם. אין ספק כי הקשר בין תרבות לפוליטיקה היה חזק מתמיד בימים ההם, והוא הקרין על תחומים רבים. על הקשר בין כדורגל לתרבות ולפוליטיקה ראו: אמיר בן פורת, ממשחק לסחורה, קריית שדה בוקר 2002.

מיעוט. 687 אלף תושבים יהודים (ומעט ערבים) נוספו לישראל בין השנים 1948 ל-1954. במאמר מסכם אפשר לומר כי הדמוגרפיה היתה הגורם שטמן בחובו משמעויות רבות. מלבד חלוקות המשנה הידועות שהדמוגרפיה נושאת עמה בדרך-כלל – גיל, מין, משלח יד וכולי – היא נעשתה גורם בעל השפעה, וכביכול גם גורם מאיים, בזירת הערכאה התרבותית. בשנות החמישים הגיעה לשערי הארץ 'רב-תרבותיות' שרק מעטות מן המדינות המודרניות בעולם הרחב חוו כמותה. הרב-תרבותיות הזאת איימה בכוח על ההגמוניה (ועל הדומיננטיות) של הנמצאים ('הוותיקים'), כלומר על האליטות הפוליטיות-תרבותיות ששורשיהן נעוצים בימים שעוד לפני הקמת המדינה. דרך אגב, יש לציין שלאליטות אלה שייכות לא רק אלה שלידתן ואחיותן בתנועת העבודה (בעיקר מפא"י), שהיו עמוד התווך של השלטון, אלא גם האליטות שנגזרו ממפלגות המרכז הבורגני והימין הרוויזיוניסטי של הימים ההם. כל המפלגות הפוליטיות שהיתה להן נציגות בכנסת, למעט החרדים והקומוניסטים, ראו בעצמן חלק מן ההגמוניה הבסיסית, היהודית-ציונית, שנרקמה בימי היישוב ועלתה לישראל. מאז ומתמיד ניתנה הבכורה לצינונות; לאחר הצינונות בא המקף: הכללית, הסוציאליסטית, הדתית, הרוויזיוניסטית. בכוח, ולא אחת גם בפועל, התרווח מכנה משותף למרבית הארגונים הפוליטיים בישראל אז. על כן כמעט ללא כוונת מכוון נמתח קו סמוי כביכול בין הבאים ובין הנמצאים. למונח 'ותיקים' היתה משמעות מקיפה שנגעה אז כמעט בכל תחום. יש לזכור כי הוותיקים, על אף חילוקי הדעות הפוליטיים והאידאולוגיים ביניהם, היו הומוגניים פחות או יותר: יוצאי אירופה בעלי רקע תרבותי משותף. הדגם של החברה הרצויה שעמד לנגד עיניהם, שוב, למעט כמה קבוצות קטנות, היה לא זה 'שהביאו מהבית', כלומר ממזרח אירופה, אלא הדגם של חברה מודרנית מערבית¹⁶ כמו בריטניה או ארצות-הברית, ואצל פלח מן השמאל הציוני – הדגם החלופי שהציבה ברית-המועצות בפני העולם.

הנושא הקריטי שעמד על סדר היום היה שאלת השילוב של הקבוצות – התרבויות השונות. לא היה אפשר לסמוך על כך שהסטיכיה תעשה את מלאכתה, ועל כן נדרש מנגנון של אינטגרציה שיפעל לשילובם של השונים בידי מנגנוני המדינה, כלומר הדבר שעמד על הפרק היה עיצובם של הבאים על-פי הדגם שהציבו הוותיקים, אשר תמציתו היתה עליונות המדינה היהודית-ציונית והטמעת הדפוס התרבותי שהיא פיתחה. הבאים נדרשו – בגלוי או במובלע – לוותר על השונות ולהזדהות עם המדינה. להיות לחלק מן הרפובליקה שאת יסודותיה ואת שלדה כבר הקימו אחרים עבורם.

הקולטים-הוותיקים העמידו מודל לחיקוי כמעט בכל תחום: חינוך, משפחה, בריאות, צריכה תרבותית, תעסוקה, דיור ועוד, אך בראש ובראשונה הם רצו להפוך את הבאים

16. החברה המערבית שהתגלמה באנגליה, בארצות-הברית וגם בצרפת היתה כנראה הדגם הראוי של בן-גוריון, של ז'בוטינסקי, של וייצמן ושל אחרים. רבים ממנהיגי היישוב מהשמאל ומהימין בילו, זמן-מה לפחות, במדינות המערב, ויכלו לעמוד על טיבן מקרוב. על כן התרבות שעמדה לנגד עיניהם היתה מערבית, כלומר קפיטליסטית.

לישראלים כמותם.¹⁷ לשם כך צריך היה ליצור מנגנונים של עיצוב והשמה, ולכך ראגה המדינה שהחלה לתדלק את כור ההיתוך.

ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון זימן סופרים ואנשי רוח לדיון בעיצוב פני החברה הישראלית, לשון אחר – בשאלה איך לעצב את הבאים. אף שהתקיימו בקרב המוזמנים חילוקי דעות באשר לדמות הרצויה של החברה הישראלית, היתה להם דעה מוצקה בנוגע לעלייה ולעולים: יש להרוס את מגדל בבל שהלך ונבנה במהירות בעקבות ייבואן של תרבויות שונות, ולתת במקומו צורה ותוכן ממין אחד, אל נכון לגבש אומה ישראלית על-פי הדגם יהודי-ציוני, וחשוב לא פחות – מודרני-מערבי.

הפגישות עם סופרים ואנשי הרוח – רובם מהמחנה של תנועת העבודה, ורק אחדים מהם ממחנות אחרים – הולידו מעשים. באישור הממשלה הוקמה 'מועצה עליונה לתרבות', שכל חבריה היו מן ה'יישוב' הוותיק. אף כי התגלעו מחלוקות בין חבריה, היה קו הפעולה שלה נהיר ותוקפני: 'גיבוש מערכת של תכנים ודפוסי התנהגות בנושאים מוגדרים ובמתכונת אחידה, שיוחדרו לכל חלקי האוכלוסייה'.¹⁸ לשון אחר, המועצה ראתה את ייעודה בכפייה של דפוסי התנהגות תרבותיים מסוימים על האוכלוסייה, למעשה על אלה שזה מקרוב באו או על אלה שעמדו לבוא. לחברי המועצה וליוזמיה לא היה ספק כי יש דרך אחת בלבד להפעיל כור היתוך, והיא הסרת הסייגים שייבאו העולים (מאירופה, מאסיה ומאפריקה) והתכתם בחומר הגרעיני המקומי; זה יעשה אותם גוף עם זהות ישראלית. מן הדברים שנאמרו בישיבות המועצה הזאת ניכר כי כל מי שעלה לישראל, יהא מקום מוצאו אשר יהא, היה צריך (חייב) להיטהר בכור המצרף.

החלוקה השגורה של החברה הישראלית בשנות החמישים לשני מחנות – ותיקים (קולטים) וחדשים (נקלטים), שלימים כונתה 'חלוקה בין ישראל הראשונה לשנייה' – אף שהיא לוקה בחסר בכמה דברים, מייצגת כלל לא רע את הקווים הבולטים בתמונת המצב בעשור הראשון להקמת המדינה.¹⁹ ראשית, מה שהבדיל היטב בין הקולטים לנקלטים היה האחיזה במשאבים: כלכליים, תרבותיים ופוליטיים. הבאים היו כמעט חסרי כול בנוגע לשלושת המשאבים הללו, ולמעשה היו מעין גוש מפורר לתת-קבוצות שכמעט לא נגעו זו בזו. לוותיקים, אשר היו מפולגים לארגונים ולתנועות פוליטיות, שנאבקו ביניהם בחירוק שיניים על עיצוב הדמות הרצויה של מדינת ישראל, היה בכל זאת עניין משותף שיש בדרך-כלל לילידים המרגישים מאוימים: אמנם כל פלג בתוכם שאף לכך שהחדשים יחקו את הדגם שלו, אך לכולם ביחד היה אינטרס 'שמה שהיה הוא מה שיהיה', כלומר שהחדשים

17. אורית רוזין, חובת האהבה הקשה, תל-אביב 2008.

18. דבורה הכהן, עולים בסערה, ירושלים 1994, עמ' 152.

19. ראו למשל: דן הורוביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה, תל-אביב 1990; ברוך קימרלינג, מהגרים, מתיישבים, ילידים, תל-אביב 2004. הספרות היפה שנכתבה בעשורים הראשונים עמדה על הניגוד ועל המתח שבין ותיקים וחדשים, למשל: חנוך ברטוב, שש כנפיים לאחד, מרחביה 1955.

שזה מקרוב באו לא יכתבו את הסמלים ואת הנורמות,²⁰ ולא ידחקו את הוותיקים הלכה למעשה ממעמדם ההגמוני או הדומיננטי לפחות. לא ככוונת מכוון סימן המפגש בין הבאים לנמצאים מעין קו מפריד, הוותיקים דומיננטיים מצדו האחד, והחדשים כמעט חסרי כול מצדו האחר. נדמה היה שאת הקו המחלק הזה היה אפשר לטשטש באמצעות קידוש המדינה והאלהתה: זו הוצגה כניטרלית בהקשר כשגופים פוליטיים התקוטטו ביניהם כמעט על כל דבר, ובכלל זה על שיוך העולים החדשים, למשל, למסגרות החינוך השונות. הבאים נתבעו ראש לכל להזדהות עם מדינת ישראל. כביכול דרישה שכל אחד מהם יכול לעמוד בה. יצירתה של זהות קולקטיבית, גם של זהות לאומית, אינה מעשה של מה בכך, ואי-אפשר לברוא אותה יש מאין.²¹ מדינת ישראל (בגילומן של אליטות מסוימות) הסתייעה אז במכנה המשותף האידאולוגי ששימש מקדמה, ובמנגנונים (אפרטוסים) מסוימים,²² כדי להביא את הקבוצות השונות שהחלו להתקבץ בגבולותיה לכלל הזהדות עם המדינה, בהנחה שבעצם ההזדהות הזאת תתממש גם אינטגרציה. בכך לא היה די כדי שההזדהות עם המדינה תהיה לדרך חיים וכדי שתהיה דומיננטית לעומת מושגי הזדהות אחרים; יש צורך באירועים מסוימים שייצרו התרגשות מכוונת וממוקדת, למשל ימי זיכרון או חגים לאומיים מסוימים, כלומר יש צורך באירועים שרמת ההסמלה שלהם גבוהה, אך נגישה ובלתי מתווכת: כזאת שהקבוצות השונות של האוכלוסייה יקלטו אותם ויפרשו אותם באופן דומה. צריך שלאוכלוסייה, במקרה זה הישראלית, תהיה איזושהי סכמה תרבותית משותפת ומעצבת: זו אינה חייבת להיות אחידה ללא שייר ואפשר שיתהוו בה גם חלוקות משנה, אך יש חשיבות מעשית רבה לכך שתרבות זו תספק מערכת סמלים אשר תדבר אל לב הרוב הגדול לפחות של האוכלוסייה ותייצג עבורם מוקד-על שראוי וכדאי להזדהות עמו.

אכן, להלכה קיבלה מערכת סמלים כזאת את פני החדשים מיד עם בואם. כאמור, המכנה המשותף של מערכת סמלים זו היה שני רכיבים דומיננטיים – יהדות וצינונות. את שני הרכיבים האלה, בהדרגים ובמשקלות שונים, אימצו כאמור כמעט כל הקבוצות החברתיות (והפוליטיות) במדינת ישראל בשנות החמישים. לכאורה הם היו צריכים לספק בסיס המראה להזדהות עם המדינה, אך למעשה התגלו מכשולים שונים שבלמו אותה.

20. מקובל להניח כי 'קרבת התרבות' היא שהבדילה בין היחס ליוצאי מדינות אשכנזיות ובין היחס ליוצאי מדינות מזרחיות. אין זה מדויק כלל וכלל: מבחינתם של האשכנזים הוותיקים, החדשים שבאו מפולין, מהונגריה, מרומניה ומעוד מקומות שהאשכנזים עלו מהם נחשבו גם הם שונים ומאיימים. כאשר כינה בן-גוריון את העולים 'אבק אדם' הוא התכוון לעולים החדשים האשכנזים ששרדו במלחמה. הוותיקים (רובם אשכנזים) חששו מפני תרבות 'השטייטל' - מפני דפוסים ונהגים של גולה. ממש כשם שבימי העלייה הרביעית חרד חלק נכבד מהיישוב מפני העתקתה של העיירה היהודית מן הגולה ליישוב היהודי החדש המתהווה בפלשתינה.

21. Anthony Smith, *The Ethnic Origin of Nations*, Oxford 1994; Michael Billig, *Banal Nationalism*, London 1997

22. ראו: לואיס אלטוסר, על האידאולוגיה, תל-אביב 1977; Billig, *Banal Nationalism* ;

הבולט שבהם היה הערכאה התרבותית המקומית, שהיתה בשליטת הוותיקים, ולמעשה בידי מיעוט ששכן בערים ובמושבות הוותיקות ושלט לחלוטין במה שמכונה 'מרכז'. רוב החדשים נמצאו מחוץ למרחב זה, ומוקמו במה שנחשב אז פריפריה: במחנות העולים ולאחר מכן במעברות, ביישובי העולים החדשים, במקומות יישוב שגרו בהם קודם לכן ערבים שהונסו משם ובשכונות של הערים הוותיקות שתושביהם הערבים נאלצו לעזוב. השוני בין מרכז לפריפריה בשנות החמישים בישראל היה לא עניין של מרחק גאוגרפי בלבד, אלא של מיקוד התרבות ושל חלוקת הכוח הפוליטי והכלכלי. גם מי שישבו בלוד, ברמלה וביפו נמצאו מן הבחינות הללו בפריפריה של ישראל.²³ המרכז היה 'אחראי' ליצירה ולהנחלה של התרבות שנוצרה עוד בימי היישוב, ובו בזמן טרח בהדחתן ובהעלמתן של התרבויות המיובאות, אלה שיובאו מאירופה ואלה שיובאו מן המזרח. מבחינתו של המרכז, כל המיובא שלא ביוזמתו ובברכתו איים על מעמדו. הבאים נדרשו לדמות לנמצאים,²⁴ להעתיק ולהפנים לפחות את הגרעין התרבותי שעיצבו הנמצאים, אלא שהגרעין הזה היה זר להם וקליפתו קשה.

תרבות היא בעצם דפוסי חיי היום-יום. היא אורח חיים.²⁵ היא נערכת סביב אמצעים מוסדיים מסוימים שמטרתם בין השאר לייצר הסבה²⁶ ולהכריז או להכפיף את היחיד למסגרת קולקטיבית מסוימת. אמצעים אלה מתגלמים בקריאת עיתונות, בהאזנה לרדיו, בתאטרון, במוזיקה, בספורט, בספרות, בשירה, וכמובן בדפוסי שיח בנאליים יום-יומיים. מי אכן קרא? מי האזין? מי העביר הלאה? מי השתתף? מי יצר? עד כמה באמת היתה התרבות של הוותיקים נגישה לשכבות שונות של האוכלוסייה? הנגישות הזאת היא עניין קריטי כי כדי להגיע אליה צריך שפה. לא היה די בשפת דיבור של הרחוב, אלא נדרשו ידיעת השפה התקנית ויכולת טובה של הבנת הנקרא.

התכונות בחלוקה התרבותית של שנות החמישים מגלה כי הקו שהפריד אז בין הוותיקים לחדשים מספק נקודת מוצא טובה יחסית לתיאור המצב ולהסברתו. 'ישראל הראשונה', יש להדגיש כאן שוב, כללה את כל הגופים שנוצרו והתמסדו לפני הקמת המדינה, אלה שבשלטון ואלה שבאופוזיציה. הם החזיקו במשאבים הפוליטיים, התרבותיים, הכלכליים ושלטו בהם. כולם כאחד – למרות המחלוקות שביניהם – היו לשומרי החומות. כל השאר, אלה שזה מקרוב באו ואלה שעמדו להגיע, נמנו בעל-כורחם עם 'ישראל השנייה', והיו שלא מרצון, לאיום בכוח.

23. אמיר בן פורת, 'מרכז, פריפריה, כדורגל: עד כמה רחוקה תל-אביב מאופקים?', בתוך: עודד הילברנר ומיכאל לוי, בין שדרות לשרדות רוטשילד, תל-אביב 2007, עמ' 195-228.

24. ראו למשל את דברי דוד בן-גוריון בתוך מדינת ישראל המחודשת, מצוטט בתוך: מעוז עזריהו, פולחני מדינה, קריית שדה-בוקר 1995, עמ' 3. ראו גם: משה ליסק, 'מדיניות העלייה בשנות החמישים', בתוך: מרכזי נאור (עורך), עולים ומעברות, 1948-1952, ירושלים 1986, עמ' 9-18; ליסק, העלייה הגדולה בשנות החמישים. מלבד זה, מאמרו של דן לאור בתוך נאור, עמ' 205-220.

25. Raymond Williams, *The Sociology of Culture*, New York 1981.

26. לואיס אלטוסר, על האידיאולוגיה, תל-אביב 2002.

את מצבם של החדשים הטיבה לתאר רונית מטלון:

לא היה דבר בחברת המהגרים הקולוניאלית, הרב-לשונית והרב-לאומית, שממנה באו, שיכין אותם לקראת המפגש עם חברת מהגרים אחרת, ישראלית, שחוקי המשחק הנהוגים בה אחרים לגמרי: לא תרבות ליד תרבות, לא תרבות אחת שמפרה תרבות שנייה, אלא תרבות במקום תרבות, וממלכתיות מונוליתית שמבקשת להשליט את עצמה על הגיוון והריבוי ולהחניקים.²⁷

בלשון הלקוחה מאירוע אחר, נדמה כי מבחינת הוותיקים, הבאים הגיעו 'עם עגלה ריקה' או לחלופין עם עגלה שסחורתה פגומה.

הגורם הבולט שהפריד בין הוותיקים לחדשים היה הלשון דווקא; הלשון העברית שנהגה בישראל כשפה הרשמית בכל ערכאה. ליתר דיוק, מה שהיה בעיה לשונית היה הבנת הנקרא: גם בקרב הוותיקים היו קבוצות גדולות שאמנם דיברו עברית, אך שוחחו בלשון מוצאן, מיעטו לכתוב בעברית, ולמעשה לא יכלו להתמודד עם רזי הלשון הכתובה והמדוברת. חסרה להן הבנת הנקרא. כאמור, החדשים המשיכו לדבר ולשוחח בלשון שהביאו עמם; ולא חסרו אז לשונות רבות ושונות.²⁸

הלשון היא מכשיר הכרחי להנחלת תרבות וזהות. במובן הפשוט ביותר השפה היא כלי תקשורת ברמות שונות של מורכבות, משפת חיי היום-יום, שנדרש לה לכאורה מילון מצומצם יחסית של מילים, עבור לבעלי משלוחי-יד מסוימים שעבורם שפת המקום היא צורך אינסטרומנטלי, עד הבנת הנקרא המורכבת יותר הנדרשת מן היוצרים בתחום הרוח ומקהלם. בשנות החמישים היתה השפה העברית אחת הבעיות שסימנו הקולטים כמכשול לשילובם של החדשים;²⁹ ואכן, כמעט בכל אותם אירועים מכוונים ומעצבים של התרבות ההגמונית בישראל של שנות החמישים נמנעה השתתפותם של החדשים, בעיקר השתתפות 'רוחנית', כי הם לא שלטו בשפה התקנית, שידיעתה היתה תנאי להבנת הנקרא.³⁰

27. רונית מטלון, קרא וכתוב, תל-אביב 2001, עמ' 45.

28. ראו למשל שיחות עם סופרים עולי שנות החמישים בתוך: נאור, עולים ומעברות, עמ' 103-204. 'ואני', משיב יעקב בסר למראיין, '— מה לעשות — לא שלטתי במונחים של החברה. על הערביזמים המרובים שלהם ועל כל מילות-ההווי שלהם', עמ' 201.

29. עוד בראשית שנות החמישים הוקמו אולפנים ללימוד השפה העברית וכן התקיימו שיעורי ערב שונים לעברית, ברם אלה יכלו למלא אך מעט מאוד מן החסר. השתתפו בהם עולים בעלי השכלה כמו רופאים, עורכי דין, רואי חשבון ועוד דומים שנוקקו לעברית לפרנסתם. כמו כן הוקנתה השפה העברית לחיילים בצבא ההגנה לישראל ובסיועו (חיילות-מורות לעברית) — במחנות העולים וביישובי העולים. בן ציון פישלר, 'הנחלת הלשון בימי העלייה ההמונית', בתוך: נאור, עולים ומעברות, עמ' 145-156.

30. לעולי שנות החמישים היתה רמת השכלה נמוכה משל הוותיקים מכל המוצאים. משה סיקרון, 'העלייה ההמונית' — ממדיה, מאפייניה והשפעותיה, בתוך: נאור, עולים ומעברות,

היו אז כלי תקשורת ואירועי תרבות ענפים למדי. העיתונות שגשגה, ולכל מפלגה פוליטית היה עיתון משלה. אפשר היה אף לקנות עיתון 'לא פוליטי' (הארץ, מעריב, ידיעות אחרונות) בקיוסקים או אצל מוכרי העיתונים שפשטו ברחובות הערים והמושבות. לעיתונות הזאת היה קהל קוראים צפוי מאוד, על-פי טעמו הפוליטי בדרך-כלל. למעשה, רק שיעור נמוך יחסית מן האוכלוסייה (היהודית) בישראל נמנה עם קוראי העיתונים בעברית. מעט העולים יכלו לקרוא ולהבין לפחות את הפשט שהודפס בעיתונות היומית, במוספים השבועיים ובכתבי העת, ולהיות שותפים, או למצער צופים מן הצד, בפולמוסים הפוליטיים שהלכו ורכבו מדי יום. הפוליטיזציה של העיתונות הניעה את המפלגות הפוליטיות, בעיקר את מפא"י, שהיו לה אמצעים רבים יותר ממפלגות אחרות, להוציא לאור עיתונים בשפות הזרות שהיו שכיחות יותר בקרב העולים: בפולנית, ברומנית, בצרפתית, בהונגרית, בערבית (גם עבור האוכלוסייה הערבית בישראל), בידיש ועוד. יש להניח כי העיתונות בשפה זרה היתה יעילה למדי מבחינת יצירת קשר חד-צדדי בין מדינת ישראל לבין העולים. אפשר היה להעביר דרכה מסרים מעובדים, בהתאם לרוח הכותבים, ברם קיומה של עיתונות בשפה זרה הנתמכת על-ידי האליטות העניק לגיטימציה דה-פקטו לתרבויות המיובאות, ושלא ככוונה גם לזהויות השונות של קבוצות העולים השונות.

היתה אז 'רפובליקת ספרות' עברית ענפה בפרוזה ובשירה, אך נושאה היו רחוקים מאוד מן העולים החדשים. ספרות שנות החמישים – שעסקה בסיפור, בהאדרה ובביקורת של דור הפלמ"ח ומלחמת 1948³¹ – פנתה לקהל צפוי מסוים. גם הספרות שנכתבה אז על העולים ועל חייהם במעברות לא דיברה אל העולים או עמהם. היא לא היתה נגישה להם בגלל אי-ידיעת השפה העברית. למעשה, גם מי שקרא אז עברית נזקק למפתח מסוים כדי לעמוד על רזיה של שפת הספרות, קל וחומר של השירה. רבים מן הוותיקים שהגיעו לארץ-ישראל לפני 1948 (וגם עוד קודם לכן) התקשו לחדור אל נבכי השפה העברית ו'הצבריוזמים' שנשתלו בה. מי שבא משם המשיך לחלום בשפת מוצאו. אמנם לרבים מן הוותיקים היתה העברית כלי לשימוש יום-יומי, אבל ספרים ושירה הם קראו בפולנית, ברוסית, בגרמנית, בצרפתית ובאנגלית. הסצנה של הספרות העברית הכתה גלים רבים בתקשורת של הימים ההם, בין השאר משום שהספרות והפוליטיקה חברו זו לזו. מי שקרא עברית והיה לו עניין בספרות הנכתבת בישראל של אז היה יכול להתענג בחוויית הקורא המשתתף – הוא היה יכול לשים את עצמו בגופו של הגיבור, אך החוויה הזאת היתה נחלת המעטים ממש, ולא סתם מעטים אקראיים, אלא מי שנמנו עם המעגל של הוותיקים שרובו

עמ' 31-52. יש לציין כי בקרב העולים מן המערב ומן המזרח היו קבוצות של משכילים שמצאו את עצמם לכודים בין שפות: אחת שהם שלטו בה היטב, והאחרת – המקומית, שהם נאלצו להתמודד עמה בגלל צורכי היום-יום שלהם.

31. ראו למשל: אורציון ברתנא, הספרות העברית בארץ ישראל: שנות החמישים, תל-אביב 1998; גרשון שקד, הסיפורת העברית 1880-1998, תל-אביב 1983; עזריאל אוכמני ומשה שמיר (עורכים), דור בארץ: אנתולוגיה של ספרות ישראלית, תל-אביב 1958.

ישראל שפה קשה, אך כדורגל דיברו כולם

יוצאי אירופה או בניהם ובנותיהם, ששכנו אז ביישובים הוותיקים: בערים, במושבות, במושבים ובקיבוצים שהיו פזורים על פני הארץ. 'רפובליקת הספרות' כשמה כן היא, היא נגעה בתוכן ובצורה, בעיקר למי שהיה שייך ל'רפובליקה הישראלית', כלומר לאלו המסוימות ולקהלן המסוים שראו את עצמם מקימי המדינה וראויים להכתיב את תרבותה, כלומר את תרבותם, לבאים אחריהם.

כך היה גם בנוגע לתאטרון. התאטרונות היו בתל-אביב, ומדי פעם נהגו אלה להופיע בערים וביישובים הוותיקים, מקומות שנמצא בהם קהל של שומעי עברית. בהשראת הרשויות סברו מנהלי התאטרונות כי את המחזות העבריים-יהודיים יהיה אפשר להביא לעולים במקומות השונים וכי אלה יוכלו ליהנות מהם, מן ההיבט החזותי שלהם לפחות. לשם כך הוקם בשנת 1952 ביוזמת ההסתדרות, בכוונת מכוון להסתייע בתאטרון כדי לתרבת את העולים, תאטרון למעברות (תל"ם), וזה החל את הופעותיו ביישובי העולים בהצגת 'מסעות בנימין השלישי'. לאחר זמן קצר הסתבר ליזמים כי 'מן ההיבט התרבותי ומבדיקת יעילות פעולותיו נחל תל"ם כשלון. עולים רבים, בעיקר מבוגרים לא ידעו את השפה העברית במידה מספקת'. רבים מהם העדיפו מחזות בלשונם: בידיש, ברומנית, בהונגרית ועוד.³²

מעמדם של הקונצרט הפילהרמוני והמוזיקה הקלאסית (כלומר האירופית) היה כנראה טוב קצת יותר ממעמדם של הספרות, השירה והתאטרון. כמה מן העולים, בעיקר יוצאי אירופה, היו אמונים על שמיעת מוזיקה קלאסית, אבל סוג זה של מוזיקה היה זר לאזונם של מרבית העולים מן המזרח. גם האירוע הזה התרחש בתל-אביב. מדי פעם נהגה התזמורת להופיע מחוץ לתל-אביב, במושבות ובקיבוצים, אבל אז (כמו היום) היה קהל שומעיה ותיקים מקרב המעמד הבינוני ומה'אריסטוקרטיה' של הפועלים – מי שעלה בידם לקנות כרטיס בקופה או אצל ועד העובדים. הרפרטואר שלה היה רחוק מלתרום לגיבוש רוח וזהות לאומית, אבל כשלעצמה היא נחשבה כבר ביום הקמתה (1936) פרויקט לאומי. אף ששפת המוזיקה הקלאסית נחשבת על-לאומית, חפפו גבולותיה (כלומר הנגישות אליה) את גבולותיה של יבשת אירופה.

מעמדו של הזמר העברי היה גם הוא כנראה טוב קצת יותר משל הספרות והתאטרון. מן הסתם משום שקל היה יותר לקלוט מנגינה של זמר מסוים ולשנן את המילים גם בלי להבין אותן לאשורן, אבל זו היתה בדרך-כלל שירה ילידית – 'שירי ארץ ישראל', שתוכניהם תאמו על-פירוב את הזרם המרכזי של בינוי התרבות הלאומית הישראלית, ואת המאמץ לחיזוק הזהות עם המדינה.³³ הזמר העברי שהיה נפוץ מאוד באוכלוסייה של הוותיקים לא דיבר אל לב מרבית העולים החדשים: הוא התהווה על-פי החוויה

32. שמעון לב-ארי, 'העלייה ההמונית והתיאטרון הישראלי', בתוך: נאור, עולים ומעברות, עמ' 221-234.

33. עזריהו, פולחני מדינה; נתן שחר, שיר שיר עלה-נא: תולדות הזמר העברי, תל-אביב 2007; טלילה אלירם, בוא, שיר עברי: שירי ארץ ישראל, חיפה 2006.

הקולקטיבית של הוותיקים וביטא אותה. המקור המוזיקלי שלהם היה המוזיקה המערבית, שהיתה זרה לאוזנם של הבאים מן המזרח, אף שלא אחת ניזונו הראשונים מהמוזיקה של המקום – לחנים ערביים או צ'רקסיים.³⁴

הרדיו (בערוץ אחד בלבד), שהיה כלי תקשורת יעיל במיוחד לנגישות אל קבוצות שונות, היה נתון לפיקוח ממלכתי. תכניו נקבעו בהשראת הרוח היהודית-ציונית ובהתאם לתפיסה שיש למלא את כור ההיתוך תכנים מסוימים, תוך כדי דחיקה של תכנים אחרים, של תרבויות שיובאו משם, לשוליים או התעלמות מוחלטת מהם. תכנים מסוימים הופנו לעולים החדשים, ושפת הדיבור הותאמה לקהל הזה, אך רבים מן העולים החדשים, שזה מקרוב באו, לא הבינו את תוכני השידורים הרגילים בעברית. גם הרדיו, המכשיר היעיל ביותר אז בשילוב קבוצות משנה, מילא אפוא תפקיד חלקי בלבד בהקניה של דפוסי התרבות המקומית, ועורר את הזהות עם המדינה.

הקשיים שעמדו בפני המדינה בנוגע לשילוב העולים לא התגלעו במחסור של כלים וולונטריים כמו עיתונות ואירועי תרבות או של כלי כפייה אחרים, כמו בתי-ספר וצבא. תהליך בינוי המדינה (והאומה) לא סבל מחסרון מכשירים מתאימים. הקשיים נבעו משני גורמים אחרים: האחד – השוני התרבותי בקרב האוכלוסייה הישראלית ההולכת וגדלה; והאחר – אי-ידיעת השפה העברית. הקושי השני היה לכאורה קושי מכשירי, שניתן להתגבר עליו באמצעות זמן והתערבות, אבל עד שיקלטו העולים את הלשון המדוברת והכתובה ועד שתישא ההתערבות המוסדית (למשל הוראת השפה) פרות, היתה אי-ידיעת הלשון בעיה של ממש.

באין לשון אין תקשורת, וכאשר אין תקשורת קשה עד מאוד להשתיל ולהצמיח זהות לאומית ולצמצם עד כדי איון את הזהויות החלקיות (הפרטיקולריות) הנתפסות כמאיימות על ההגמוניה ועל האליטות המנהלות את המדינה, אבל כמו שיבואר להלן, לא היה אזריק: היו כלים אחרים יעילים למדי כדי לסייע בייצורה של זהות-על, כלומר זהות עם המדינה. הכלים האלה היו ארגוני הספורט השונים, ששילבו בו בזמן היבטים של וולונטריות וכפייה: הם נוהלו באופן פוליטי, וכפו על חבריהם כללי התנהגות מסוימים וסנקציות מסוימות, אך ההתחברות אליהם והפרישה מהם והאהדה לספורט המסוים היו רצונית. כדי להצטרף אליהם כחבר או כאוהד לא נדרשו שום תנאים מוקדמים, שום הון כלכלי או הון תרבותי; וחשוב מכול – בהצטרפות ובאהדה עצמה כבר היתה הצהרה מסוימת של הזדהות עם המקום המסוים (מועדון הספורט המסוים), ובעצם עם ארגון הספורט הארצי, וממנו – בעקיפין – עם המדינה.

34. אלירם, שם.

לינגואה פרנקה: כדורגל כלשון משותפת

בשלב מוקדם של התפתחות משחק הכדורגל ושל התפשטותו, בייחוד כאשר הפך (1904) למוסד על-לאומי בהקמת התאחדות בין-לאומית לכדורגל (פיפ"א), הוא נעשה גם שפה על-לאומית. כאשר נקבעו כללי המשחק והוכשרו אמצעי הפיקוח הקפדני עליהם, וכאשר סודרו הליגות הלאומיות וסודר לוח משחקים בין-לאומיים, נעשה הכדורגל שפה נגישה לכול: צפניו גלויים, כלליו נהירים לכל אחד, קל מאוד להתחבר אליו, ולשם כך אין כל צורך בשינוי תרבותי כלשהו. הצפייה במשחק הזה אפשרית כמעט בכל מקום בעולם, והגבולות שלו פתוחים ככונה תחילה. בעצם, אין כמעט אירוע אחר בתרבות המקומית והעולמית שהוא 'שווה לכל נפש': פופולרי, נגיש וחוצה גבולות מכל סוג שהוא. קסמו של המשחק הזה כבש במהרה את לבם של ההמונים.³⁵

כדורגל היה בישראל עוד ביום שהוכרזה המדינה; הוא 'עלה' אליה עם המוסדות, הארגונים והכבודה האחרת, שבאמצע מאי 1948 היו ל'ישראליים'. בשנת 1948 פעלה 'התאחדות כדורגל ארצית' שהוקמה בעבר (1928), והשתתפו בה מרכזי הספורט הפוליטיים של מכבי, בית"ר והפועל. כבר היו מסגרות של ליגות בוגרים ונוער בערים ובמושבות הוותיקות. בעת המלחמה הושעו משחקי הליגה והגביע של הבוגרים, אך עוד בטרם סיומה הם חודשו, ובתוך זמן קצר לאחר חידושם התקיימו גם משחקים בין-לאומיים של נבחרת ישראל. בשנים הראשונות של העשור נסעו קבוצות ישראליות לשחק בחוץ-לארץ, וקבוצות זרות – מאנגליה, מטורקיה, משוודיה, משוויצריה ועוד – ביקרו בישראל, ושיחקו נגד קבוצות מקומיות. קהל צופים לא חסר: הכדורגל היה לאירוע רב המונים. על-פי דיווחי העיתונות של הימים ההם, משכו משחקי הליגה – בייחוד המשחקים בין קבוצות ממרכזים פוליטיים יריבים – קהל רב. גם בואן של הקבוצות הזרות עורר התרגשות בקרב אוהדי הכדורגל בישראל. אנשים רבים באו לצפות בתחרויות. המשחקים הבין-לאומיים של נבחרת ישראל שודרו ברדיו הממלכתי, וציבור גדול, גם של כאלה שלא היו אוהדי כדורגל בדרך-כלל, הטא להם אוזן. על אף העוינות הרבה ששררה בין מרכזי הספורט של מכבי, בית"ר והפועל – עוינות פוליטית שמקורה וליבויה מחוץ לכדורגל, ולא אחת התגלמה בחרמים ובקטטות – משחקי הנבחרת הלאומית, כמאמרו של ההיסטוריון האנגלי אריק הובסבאום, הביאו לכך שמאחורי 11 השחקנים של נבחרת ישראל עמד העם, כלומר מרבית היהודים בישראל.³⁶ כך למשל במשחק שנערך ביולי 1949 מול נבחרתה של יוגוסלביה, במוקדמות תחרויות גביע העולם, צפו כעשרים אלף איש – קהל עצום יחסית לתקופה שהיו בה בישראל פחות ממיליון תושבים, ארבעים אחוזים מהם עולים חדשים המפוזרים במקומות יישוב 'פריפריאליים' ותשעה אחוזים מהם ערבים שחייהם צומצמו תחת ממשל

35. אמיר בן פורת, 'כדורגל – סוד הקסם שבעונג', קשת החדשה, 18 (2006), עמ' 122-140.

36. אריק הובסבאום, 'לאומיות ולאומים מאז עידן המהפכה, תל-אביב 2006.

צבאי. המשחק הזה שודר ברדיו בשירור 'חי', ורבים האזינו לו. המשחק נגד נבחרתה של ברית-המועצות שנערך באוגוסט 1956 היה ביוזמת הרשויות בישראל אירוע לאומי רב-חשיבות. עשרות אלפים הצטופפו באצטדיון ברמת-גן, ומאות אלפים אחרים האזינו למשחק ברדיו.³⁷ המשחק נגד נבחרתה של יוגוסלביה והמשחק נגד נבחרתה של ברית-המועצות היו 'הרבה יותר' ממשחק כדורגל: הם היו רגעים הרואיים שלא נמנו עם הלוה העברי-ישראלי השגרתני, אך הדבר החשוב במיוחד לעניין הנוכחי הוא שהם העצימו את השפה הסמויה של רבים בישראל, שפת הכדורגל, שמטבעה המיוחדת היתה יכולה לחצות גבולות פנימיים, בייחוד אלה שהפרידו בין הוותיקים לחדשים, ולדלג על המרחק הגאוגרפי והתרבותי שבין מרכז ובין פריפריה בישראל של שנות החמישים.

משחק הכדורגל העניק לישראלים הוותיקים והחדשים כאחד רגעים הרואיים. ברגעים אלה, בניצחון או בכישלון, כאשר אמצעי התקשורת השונים מתגייסים לתמיכה בנבחרת הלאומית, יכלו הכול להשתתף כשוים בין שווים, ולתשעים דקות של כדורגל להיות ישראלים ללא תנאי. לא היה ספק כי הנבחרת מייצגת את מדינת ישראל.³⁸ ברגעים הרואיים אלה תפקד הכדורגל כלינגואה פרנקה: לא היה צורך בשפה העברית כדי להבין, כדי להיות לשותף וכדי להזדהות.

שילוב ומחאה

הכדורגל הישראלי, מלבד היותו 'שפה לכולם', שימש גם אמצעי לשני מיני שילוב של כמעט כל המועדונים (והאזהדים) השונים בישראל אז:³⁹ שילוב אופקי, בין המועדונים השונים, ושילוב אנכי, בין המועדונים השונים ובין המדינה.⁴⁰ השילוב האופקי התגלם

37. בן פורת, *משחק לסחורה*. ההקשר הפוליטי שהתלווה למשחק הזה, היחסים המתוחים אז בין ברית-המועצות לישראל והעניין של ישראל לשפר יחסים אלה, כל אלה הקנו למשחק הזה חשיבות יתר, מעבר למפגש עצמו במגרש הכדורגל.

38. עיון בעיתונות של אותם הימים, שכאמור כמעט כולה פוליטית, מלמד כי בנוגע לנבחרת הלאומית, ששחקניה אז היו יהודים בלבד, שררה תמימות דעים – תמיכה לכל אורך הדרך. מבחינתם של אמצעי התקשורת אז, ייצגה הנבחרת את כל העם, כלומר את הרוב היהודי בישראל. בן פורת, *כדורגל ולאומיות*. בין השנים 1949 ל-1960 התקיימו 39 משחקים בין-לאומיים של נבחרת ישראל, כמה מהם בישראל וכמה מהם מחוצה לה, ארבעה משחקים בערך בשנה.

39. מועדוני כדורגל היו אז גם ביישובים הערביים. הקבוצות הערביות השתתפו בליגת הכדורגל הישראלי כמעט מראשיתה. הן לא השתתפו בטורנירים השונים שנערכו אז לזכר נופלים במלחמת השחרור. בעשור הראשון לא נמנו שחקנים ממוצא ערבי עם נבחרת ישראל. אחרים בלבד שיחקו במועדוני כדורגל יהודיים.

40. במונחים שאולים אפשר לדבר על שילוב מן הסוג של ההרבקה (Bonding) ועל שילוב מן הסוג של גישור (Bridging). ראו: Robert Putman, *Bonding Along: The Collapse and Revival of American Community*, New York 2000

במבנה התחרות של הליגות השונות שנערכו מדי שבת בעונת הכדורגל. השילוב האופקי הזה – שלושה ביריבות ובעוינות, ולא אחת גם בפרצי אלימות – תרם תרומה משמעותית לצמצום המרחק בין המרכז לפרפריה. השילוב האנכי קרם עור וגידים בעיקר במשחקי נבחרת ישראל, אך השייכות של מועדון מסוים למרכז ספורט ארצי הוסיפה לו גם היא. כמו שיתואר להלן, גם המחאה הפוליטית במגרשי הכדורגל ניוזנה מקיומה של מסגרת מסודרת ומשלבת של משחקי כדורגל ומן העובדה שהמסגרת הזאת נשענה באמצעות מרכזי הספורט על גורמים פוליטיים בעלי השפעה על מהלכים שונים של המדינה. על כן מה שהתרחש למטה, במועדון, פעפע למעלה, אל הרמה הארצית, ושב אל המועדון טעון מסרים מסוימים, שהטון הבולט בהם היה שילוב: היותו של מועדון מקומי נושא דברו של מרכז ארצי המחובר אל המוסדות הפוליטיים של המדינה.

המסד של הכדורגל הישראלי היה המועדונים בערים ובמושבות הוותיקות, שהשתתפו במשחקי הליגה והגביע עוד לפני הקמת המדינה. בליגה הבכירה, שנקראה 'ליגה א' (בשנת 1955 הוחלף השם ל'ליגה הלאומית' ולא בכדי), שיחקו בשנת 1950 המועדונים הוותיקים, כגון מכבי תל-אביב, מכבי נס ציונה, הפועל תל-אביב ומכבי רחובות, בסך הכול נמנו 14 קבוצות עם ליגה א'. במרוצת העשור נגרעו כמה קבוצות מן הליגה הזאת ('ירדו ליגה'), ואחרות התווספו לה ('עלו ליגה'). בעשור הראשון נשמרה הדומיננטיות של המרכז על פני הפרפריה: הקבוצות שעלו לליגה העליונה היו גם הן מהיישוב הוותיק, למעט מכבי יפו – מועדון כדורגל שהקימה קהילת העולים מבוולגריה – אשר עלה לליגה א' בשנת 1956. בשלהי העשור הראשון נראו סימני 'פריצה' של הפרפריה למרכז. על-פי מעמדו של הכדורגל בישראל אז, לפריצה הזאת – שתלך ותתרחב עם הזמן – היו השלכות אל מעבר למשחק הכדורגל: ההצטרפות של מועדונים מן הפרפריה לליגה הבכירה הרחיבה את רשתות המגע בין הקבוצות החברתיות השונות בישראל, ולמעשה הגבירה את השילוב האופקי.

הכדורגל החל להתפרס במהירות בכל רחבי המדינה.⁴¹ צמיחתם המהירה של מועדוני כדורגל בכל יישוב נבעה משני גורמים: האחד – הביקוש העממי למשחק הזה, והאחר – הפוליטיזציה שלו. ההתאחדות לכדורגל סיפקה את הביקוש הזה על-ידי הרחבת מסגרות הליגה. ליד הליגה הבכירה (תחתיה) קמה ליגת משנה 'ליגה ב', וזו חולקה לשני מחוזות, לדרום ולצפון. גם עם הליגה הזאת נמנו אז מועדונים מן היישוב הוותיק: רחובות, הרצליה, זכרון-יעקב, עתלית, חיפה, כפר אתא ועוד. במרוצת העשור עלו לליגה הזאת גם מועדונים מיישובי עולים, כגון באר-שבע, משמר השבעה ורמלה. כך החלה להירקם רשת של קשרים בין מועדונים יריבים שעצם קיומם כמועדוני כדורגל תבע מהם להיפגש עם מועדונים אחרים באופן מסודר. קבוצות ממקומות שונים נסעו לשחק במקומות אחרים ופגשו קהלים שונים. גם אוהדים כבר נהגו ללוות את הקבוצה 'שלהם', לא אלפים, אך לעתים מאות. שיטת משחקי הליגה יצרה מערכת של מפגשים מסודרים חוזרים: מועדון מסוים אירח

41. בן פורת, 'מרכז, פרפריה, כדורגל' (לעיל הערה 23).

מועדון אחר (על-פי לוח משחקי הליגה שקבעה ההתאחדות לכדורגל) והתארה אצל האחר במשחק גומלין. בתנאי התחבורה המצומצמים של אותם הימים היה לאירוח ולהתארחות ערך מוסף: אנשים מיישובים שונים למדו להכיר אנשים אחרים. בזכות לוח משחקי הליגה והגביע התקיים גם אירוח הדדי בין מועדונים מן המרכז למועדונים מן הפריפריה: תל-אביב הגיעה לבאר-שבע, לטבריה, לרמלה ועוד, ולהפך – באר-שבע, טבריה, רמלה והאחרות הגיעו לתל-אביב. הכדורגל אפשר לתושבי הפריפריה 'להציץ' לתושבי המרכז, ולהפך. המרחקים הגאוגרפיים נשארו כמות שהם, אך המרחק התרבותי (הזרות) החל להצטמצם. הפוליטיקה של הכדורגל, שכה מרבים למתוח עליה ביקורת כיום, עמדה בבסיס ההתרחבות וההתנחלות של הכדורגל. לכל אחד ואחד מן המרכזים הגדולים של הספורט – מכבי, בית"ר והפועל – היה אינטרס להגדיל את מספר המועדונים שלו, בעיקר משום שכוחו של המרכז המסוים בהתאחדות לכדורגל נקבע על-פי שקלול מסוים של מספר המועדונים שהיו בחסותו.⁴² מאחורי האינטרס הספציפי הזה נחבא אינטרס נוסף רחב יותר, ששורשיו בזיקה החזקה שבין מרכז הספורט למחנה (מפלגה) פוליטי מסוים. נראה היה כי באמצעות הקמת מועדון כדורגל היה אפשר לגייס תומכים למחנה הפוליטי במקום יישוב מסוים או לחלופין להשיג דריסת רגל במקום שנרמזה היה כי מחנה אחד שולט בו ללא עוררין. הקמת מועדון כדורגל לא היתה בעיה באותן השנים שלפני הקמתו של מנהל מקרקעי ישראל, שנעשה לאחר הקמתו לבעלים של כמעט כל האדמות במדינה. בהסדר פוליטי מקומי נמסר למועדון של מרכז הספורט הארצי המסוים מגרש מתאים, וברוך-כלל גם לא היה צורך להשקיע עבודה רבה בהכשרתו: המגרש יושר וסומן (לא היה נהוג אז לשתול בו דשא), ונקבעו בו שני שערי המשחק. לרוב לא היה צורך בטריבונות – הקהל הוזמן לעמוד סביב המגרש ולצפות במשחק. במקום שהוקמו חומת גדר ויציעי ישיבה היה אפשר לקנות כרטיסים בקופה במחיר לא יקר יחסית. שחקנים ומנהלים לא קיבלו תמורה חומרית עבור השתתפותם – זה היה כדורגל חובבני, שפעל על-פי הכללים שקבע הוועד האולימפי העולמי.⁴³ למרכז הספורט של הפועל, שתמכו בו ההסתדרות ומפלגות השלטון, היה יתרון ברור בהשגת משאבים לשם הקמת מועדוני כדורגל וטיפולם, אך גם המרכזים של מכבי ושל בית"ר גייסו משאבים לטובת המועדונים שלהם. הפוליטיזציה היתה אז גשם של ברכה לכדורגל: בתוך זמן קצר מיום חידושה של ליגת הכדורגל בישראל הוקמו עשרות מועדוני כדורגל בכל רחבי הארץ. במקרים לא מעטים היה לכל אחד משלושת מרכזי הספורט הארציים מועדון הנושא את שמו במקומות

42. בראשית שנות החמישים נקבעה חלוקת הכוח במוסדות הספורט בכלל ובכדורגל בפרט על-פי עקרון הפיטסי-פיטי, אך עוד בשנת 1954 בוטל העיקרון הזה, ויחסי הכוח בהתאחדות התבססו כמעט במישרין על מספר הקבוצות של כל אחד מן המרכזים הארציים.

43. אחד המיתוסים שנותרו מאז הוא בדבר התגמול החומרי לשחקנים באמצעות סידורם בעבודה. אכן, היו סידורים כאלה, אך אלו נגעו לקבוצה קטנה של שחקנים מועדפים. לא היתה אז אפשרות לסדר עבודה לכל השחקנים, גם לא לרובם.

ישוב פריפריאליים כמו רמלה, באר-שבע וטבריה, ובכך בעצם התעצמה רשת הקשרים האנכית של המקום הפריפריאלי המסוים.

הפוליטיזציה של הכדורגל, כלומר העובדה שמועדון כדורגל בישראל של שנות החמישים היה משיך למרכז פוליטי וגם הזדהה ככזה, יצרה ללא כוונת מכוון ציר חיבור-הזדהות של המקומי עם הארצי, המדינה. המועדון המקומי היה שייך למרכז ארצי, ובכך נעשה – שלא בכוונה תחילה – לולאה ברשת אופקית ואנכית בו בזמן. בשנים ההן היו ליישובי הפריפריה למיניהם מעט מאוד אפשרויות והזדמנויות לקשרים ביניהם ולקשרים עם המרכז. משחק הכדורגל המלווה ברשת ארצית הנשענת על ארגונים פוליטיים היה כמעט האירוע היחיד שיצר את רשת הקשרים הזאת ושמר עליה.

ההתאחדות לכדורגל, אשר גם היא היתה פוליטית על-פי האופן שנבחרו ואוישו מוסדותיה, הרחיבה עוד יותר את מסגרות המשחקים המסודרים. מבנה הליגה שונה, הוקמה 'ליגה גימל', וזו קלטה אל תוכה את הקבוצות שבראשית שנות החמישים לא נכללו בשתי הליגות הראשונות, רובן מן הפריפריה. עם התגברות ההיצע, היתה הליגה הזאת ל'ליגה ב', וזו חולקה לשני מחוזות – דרום וצפון. כמה עשרות המועדונים שנמנו עם ליגת הכדורגל בראשית שנות החמישים היו למאות. הכדורגל פשט בארץ יותר מכל מפעל או אירוע תרבותי אחר. כבר אז היה אפשר לראות כי רשימת מועדוני הכדורגל באמצע העשור חופפת כמעט במלואה את רשימת היישובים בישראל, יהודים וערבים. ביום השבת היה יכול אוהד הכדורגל ביישוב פלוני – בדרך-כלל גבר מן המעמד הבינוני הנמוך או ממעמד העובדים – לבלות במגרש הכדורגל הסמוך לביתו. כמעט בכל מקום היה מגרש כזה.

בתום העשור הראשון הושלמה הפריסה של הכדורגל ברחבי הארץ. באמצעות מועדוני הכדורגל (במשחקי הליגה) נוצרו רשתות חברתיות: מי שאהד קבוצה מסוימת מליגה מסוימת היה צפוי לפגוש במהלך עונת הכדורגל לפחות כ-12 קבוצות וקהליהן מן האזור שלו וגם, בעיקר במשחקי הגביע הארצי, מאזורים מרוחקים. על אף קשיי התחבורה (בשבתות – מועדי המשחקים – לא התקיימה תחבורה ציבורית בישראל פרט לחיפה), שלעתים פגעו בקיום המשחקים בליגות השונות, מפגשים בין 'זרים' נערכו כמעט בכל שבת. יתרה מזו, הקהילה המדומיינת של אוהד הכדורגל חרגה כבר אז מן המקום שהוא גר בו. מבחינתו הוא היה שייך לכלל אוהדי הכדורגל בישראל. בואן של קבוצות כדורגל זרות לשחק בישראל כמעט כאירוע שבשגרה ומשחקי הנבחרת הלאומית העניקו לקהילה המדומיינת הזאת ממד נוסף: אוהדים ממועדונים שונים ואוהדים אד-הוק של נבחרת ישראל התאגדו לגוף אחד למשך 'תשעים דקות של פטריוטיות'.

בעשור הראשון נוצרה שפה משותפת לחלקים נרחבים של החברה הישראלית, שפה שחצתה גבולות של ותק, עדה, לאום, מקום ובמידת-מה גם מגדר. השפה הזאת דילגה על הסמלים שהציב היישוב הוותיק לחדשים, סמלים שכאמור הנגישות אליהם היתה קשה לבאים זה מקרוב. היא אפשרה ועודדה תהליכי הזדהות, וממילא אף סולידריות על-מקומית מסוימת ('משפחת הפועל'). הפוליטיזציה של הכדורגל הפרידה וחיברה בו בזמן בין קבוצות שונות בחברה הישראלית דאז, והיתה מנגנון להעברת זהות ולמיקודה.

היא סיפקה מעין סרט נע להעברת הזהות של המקומיים לרמה הכלל-ארצית, הלאומית: כל אוהד היה יכול לדמיין את עצמו כשייך למסגרת רחבה יותר של מועדונים מאותה משפחה (כלומר מרכז פוליטי). כדי להזדהות עם הנבחרת הלאומית ולתמוך בה לא היה צורך לדבר עברית תקנית מושלמת, להבין את רוזיה, לוותר על משהו מן התרבות המובאת או להתמזג בתרבות של הקולטים. כמו בכל העולם, שפת הכדורגל אפשרה לרבים שלא ידעו לדבר או לקרוא ולכתוב בשפת המקום נגישות קלה וישירה לסמל לאומי שלא היו לו תביעות כלפיהם. מה באותם הימים היה נגיש יותר ממשחק הכדורגל? ומה היה לאומי יותר (יהודי-ציוני) – ובו בזמן נגיש יותר לכול – מן הנבחרת הלאומית?

אפשר להניח כי בעשור הראשון למדינה תרם הכדורגל הישראלי תרומה משמעותית וייחודית לאינטגרציה. הוא לא התכוון לכך, אלא ש'כך יצא': בתחום ההזדמנויות של העשור הראשון הוא מילא 'פונקציה סמויה' לטובת השילוב החברתי כאשר ההזדהות עם המדינה היא שיאו, אך לא רק אינטגרציה הופקה מהכדורגל. בו בזמן שהוא שילב קבוצות שונות של עולים ותיקים במסגרות מסודרות והעניק להם זהות, הוא גם אפשר את מה שכביכול נראה כהיפוך של תפקודו הקודם כאתר של קונפליקט ומחאה.

העשור הראשון לווה בחילוקי דעות פוליטיים שהגיעו עד כדי התפרצויות של אלימות. כמה מהן המשיכו את אלה שנולדו עוד לפני הקמת המדינה, ואחרות התגלעו עם הקמתה, אבל כמו שכבר צוין, בו בזמן היתה ונשמרה תשתית רעיונית משותפת כמעט לכל הארגונים השונים שהשתתפו בפוליטיקה הישראלית אז, ובתשתית זו היו שני רכיבים ראשיים: יהדות וציונות. שני אלה נתנו את הלגיטימציה למוסדות המדינה ולעליונותה. מפאת קוצר היריעה יצוין כאן רק שבעשור זה היתה הערכאה הפוליטית דומיננטית משאר הערכאות, ועל כן היא זו שקבעה את דרגות החופש של הערכאות האחרות. כך למשל משאבים כלכליים שגייסה המדינה הוקצו לציבור על מוסדותיו ועל פרטיו על-פי הסדרים פוליטיים. גם הספורט בכלל והכדורגל בפרט נוהלו ותוקצבו באופן פוליטי.⁴⁴ ממילא היו קבוצות וארגונים שקיבלו יותר מאחרים. לטענתם של האחרים האלה, הם קופחו משום שלא נמנו עם 'המחנה הנכון'. לטענה זו היה על מה להישען.⁴⁵ בולטת במיוחד במקרה הזה קבוצת הכדורגל של בית"ר ירושלים, שאוהדיה – אלה שהזדהו עמה בפומבי ונחשבו תומכי 'חרות' של בגין – קופחו לטענתם משום שהיו בית"רים; הם היו האחרונים בתור בלשכת העבודה, בתור לקבלת שיכון ועוד. את הרגשת הקיפוח הזאת הם ייבאו לאצטדיון הכדורגל (ימק"א) ששיחקה בו אז קבוצת בית"ר הירושלמית, אשר בשנות החמישים המוקדמות שיחקה בליגה השנייה.

במגרש הכדורגל של בית"ר ירושלים התפתחה 'תרבות של מחאה'. האוהדים הבית"רים, אלה שהזדהו בפומבי עם המועדון ואלה שחיים ברעם מכנה 'אנוסים',⁴⁶ נתנו

44. בן פורת, *ממשחק לסחורה*; Amir Ben Porat, *The State and Capitalism in Israel*, Westport, CN 1993

45. חיים ברעם, אדום צהוב שחור, תל-אביב 2004.
46. שם.

דרור להרגשת הקיפוח שלהם באמצעות קריאות וסמאות נגד ההסדרות 'האדומה', שהיתה לה אז השפעה רבה מאוד על חלוקת השירותים השונים, ובעצם על התעסוקה ועל חיי הכלכלה בירושלים של העשור הראשון – עיר שלא הצטיינה ברמת חיים גבוהה לעומת ערים אחרות⁴⁷ – ונגד מפא"י, מפלגת השלטון שהבית"רים האדוקים לא אהבו במיוחד בלשון המעטה. במפגשים של קבוצת בית"ר ירושלים עם קבוצות של מרכז הפועל ניצלו אוהדי בית"ר את האנונימיות שהקהל מקנה באצטדיון והשמיעו קריאות גנאי כלפי 'הפועל', שמשמעותן היתה בעצם התרסה כלפי שלטון מפא"י וההסדרות. האלימות הפיזית שפרצה מדי פעם במפגשים אלה היתה (גם) ביטוי מוקצן ביחס של מחאה פוליטית-תרבותית. היריבות הפוליטית בין מפא"י (ומפלגות השמאל האחרות) שבשלטון ובין 'חרות' שבאופוזיציה יובאה אל האצטדיון ששיחקה בו קבוצת בית"ר ירושלים,⁴⁸ והיא התגלגלה למחאה: בעצם למחאה כבושה שרמזיה רחשו, ומדי פעם התלקחו ללהבה גדולה, וזו ליחכה את חומות האצטדיון.

גורם נוסף שעורר מחאת כדורגל בעלת משמעויות פוליטיות-תרבותיות היה קבוצת הכדורגל של מועדון מכבי יפו, שנמנתה כאמור עם הליגה הלאומית עוד באמצע העשור. את הקבוצה הזאת הקימה קהילת עולים מבולגריה שהשתכנה ביפו בראשית שנות החמישים. במונחים של פריפריה תרבותית, היתה הקהילה הזאת מחוץ למרכז. כנראה שררה גם בקהילה תחושה של קיפוח ועוינות כלפי הממסד. יש להניח גם כי רמת הלכידות של הקהילה היתה גבוהה במיוחד – העולים מבולגריה שימרו וטיפחו את מוסדותיהם הקהילתיים – ולכידות זו הורגשה גם במגרש הכדורגל. משחקה של מכבי יפו לוו לא אחת באלימות; זו ביטאה בין השאר מצוקות אשר מקורן וסיבותיהן היו מחוצה לו.⁴⁹ מגרש הכדורגל מאפשר לקבוצות חברתיות מסוימות – אתניות, לאומיות, מעמדיות או קבוצות אופוזיציוניות 'שיש להן חשבון' עם השלטונות – לתת דרור לתחושותיהן ולמאוויהן. האנונימיות המובטחת בהמון מגינה על המוחים, וקולם מהדהד הרחק מעבר לחומות האצטדיון. בדרך-כלל רשויות שלטון נמנעות מהתמודדות ישירה עם מחאה פוליטית של אוהדי כדורגל. באצטדיונים של בית"ר ירושלים ושל מכבי יפו, וייתכן שגם במקומות אחרים שלא הגיעה אליהם התקשורת, למשל במשחקיהן של הקבוצות הערביות, נרשמו תופעות של אלימות מילולית או פיזית שהיה אפשר לייחס להן משמעות של מחאה פוליטית. בדרך-כלל התעלמו ממנה. העיתונות, שהיתה אז הגורם הדומיננטי

47. משה ליסק, 'ירושלים כראי של החברה הישראלית', בתוך: אבי בראלי (עורך), 'ירושלים החצויה 1948-1967, ירושלים 1994, עמ' 16-22; עוזיאל שמאלץ, 'האוכלוסייה היהודית בירושלים מ-1949 עד 1967', שם, עמ' 133-165.

48. הקבוצה הבולטת של מרכז בית"ר היתה דווקא בית"ר תל-אביב, ששיחקה בליגה הבכירה. מסיבות שונות, בעיקר כוחה היחסי הבולט של 'חרות' בירושלים, התמקדה המחאה במשחקי בית"ר של הבירה.

49. על מעשיה של קבוצת הכדורגל מכבי יפו, ובייחוד על ההתנהגות של קהלה, אפשר ללמוד ממדורי הספורט בעיתונות של אותם הימים. בן פורת, ממשחק לסחורה.

בתקשורת, בחרה לפרש את האלימות במשחקי הכדורגל שהשתתפו בהם הקבוצות האלה ואחרות, כאלימות גרדא. סייעו לה בכך התפיסה והדעה הקדומה שליוו את המשחק הזה מימים ימימה, כמשחק אלים של בני המעמדות הנמוכים, שאלימות לכאורה היא לחם חוקם. המקומיים, כלומר האוהדים עצמם, יושבי-הראש של סניפי המפלגות במקום, אנשי מועצות הפועלים וראשי העיריות הבינו כי מדובר במחאה פוליטית, כביכול ספונטנית, ולמעשה כזאת הניזונה מתנאי מצב שתדלקו אותה שוב ושוב.

ברם המחאה במגרשי הכדורגל בשנות החמישים לא התכוונה לערוך מהפכה. היא פוונה לרביזיה, כלומר לתיקון תנאי מצב מסוימים. המוחים השתמשו ביציעים כדי להביע את חוסר שביעות רצונם ואת עוינותם כלפי דפוס התנהגות של האליטות ששלטו אז במדינת ישראל. כאמור, בתחום ההזדמנות שהפוליטיקה היתה דומיננטית בו הגיעה ידה של הפוליטיקה לכל מקום – ללשכת העבודה, לדיר, לקופות החולים, לוועד העובדים במפעל או ארגון מסוים, ללשכת הרווחה (הסוציאלית) ועוד. בשורה התחתונה גם המחאה של קהל אוהדים בישראל אז היתה קרובה להיבטים המשלבים של הכדורגל הרבה יותר מאשר להיבטי המחאה וההיפרדות שלו. מבחינתם של המוחים היה הכדורגל אינסטרומנטלי: הוא אפשר להם להביע את תחושות הקיפוח והכעס, אך בו בזמן הוא המשיך לחבר אותם אל הזרם המרכזי של החברה הישראלית כי הם רצו בכך.

סיכום: ישראל שפה קשה

הגירה היא עניין לא פשוט. אחד הקשיים המידיים שלפני המהגרים הוא (אי) ידיעת שפת המקום, אבל גם ידיעת הדיבור אינה מספקת. כדי להיות שייך (להיקלט בתרבות הקיימת) הם צריכים להגיע לשליטה בשפה התקנית ולכלל יכולת טובה של הבנת הנקרא. העולים החדשים לישראל של שנות החמישים עמדו גם הם בפני קושי זה. הוותיקים דיברו עברית טבולה במנייריזם ילידי, גדרו וקידשו את תרבותם; מבחינתם זה היה הדגם הראוי לחיקוי ולהתבוללות, ברם לבאים לא היתה נגישות בלתי-אמצעית לתרבות זו; אמנם היותם יהודים והכרתם לפחות דה-פקטו במרכיב הציוני של המדינה מנעו אותם מלהיחשב זרים מהגרים סתם, אך הם לא מנעו את הזרות. המקום שהם התיישבו בו, אל נכון יושבו, נעשה שוליים. המרחק בינם ובין המרכז נמדד אז באמות-מידה של תרבות. כאמור, אחת מאמות-המידה האלה היתה השפה. הם נדרשו להשיל את מרבית הכבודה שהביאו עמם ולהיות ישראלים מהר ככל האפשר. ראשית, הם נדרשו להזדהות עם המדינה, ודרישה זו הופנתה אליהם מצד כל הנמצאים, אך באין כלים לשם כך התבקשה חלופה: כדי להתחבר למדינה וכדי להזדהות עמה הם היו צריכים משהו שאפשר לאחוז בו. הכדורגל סיפק להם משהו כזה, ויתרה מזו – הכדורגל היה לכלי משותף להם ולוותיקים כאחד.

עוד לפני מלחמת העולם השנייה עשו שליטים במדינות שונות מעשה המכוון להפוך את משחק הכדורגל לכלי של הזדהות עם המדינה ושל כפיפות לה. המדינות הדמוקרטיות

עשו זאת בדרך אחת, המדינות הלא דמוקרטיות – בדרך אחרת. מה שהתרחש בישראל בין משחק הכדורגל למדינה בעשור הראשון אינו ייחודי לה: בדיעבד אפשר לקבוע כי היה צפוי שמשחק זה ימלא תפקיד כלשהו בתהליך בינוי המדינה, אלא שמה שהתרחש אז בין הכדורגל למדינה התרחש בדרך-כלל מאחורי גבה של המדינה. לא זה הכלי שהיא בחרה כדי לתרבת ולהטמיע את הבאים. הכדורגל מילא תפקיד בשילוב חברתי 'בלא רשות' ובלא כוונה תחילה. רק באמצע העשור הראשון חלו התעוררות ופנייה בכיוון זה מצד מדינת ישראל. במפגש שבין נבחרות ישראל וברית-המועצות התערבה המדינה ישירות ובגלוי, והפעילות סביב בואה של נבחרת ברית-המועצות לישראל תוכננה ונערכה על-ידי גורמים ממשלתיים וגורמים מן ההסתדרות הכללית של העובדים. גורמים אלה התערבו גם באופן הכנת הנבחרת למשחק, שבנסיבות הפוליטיות של אותה התקופה נעשה חשוב מאוד;⁵⁰ אך כאמור, התרומה של הכדורגל לשילוב של הבאים (ולחיזוק מעמדם של הוותיקים) התרחשה כאילו מעצמה, ללא יד מכוונת. באמצעות ליגות הכדורגל שניהלה ההתאחדות הישראלית נוצרו רשתות חברתיות אופקיות ואנכיות. משום היותו של משחק הכדורגל שפה אוניברסלית התאפשרה לחדשים התחברותם למדינה בדלת צדדית והזדהותם עמה ללא תנאים מוקדמים.

בכל זאת, למה משחק הכדורגל דווקא? נראה כי הפופולריות של הכדורגל העניקה לו מעמד מיוחד בהקשר חברתי ופוליטי רחב הרבה יותר ממנו עצמו. לפופולריות הזאת היו שתי נביעות: האחת – עצם היותו הספורט הכולט ביותר בישראל של שנות החמישים והימצאותו (או התפשטותו) בכל אתר ואתר כמעט. האחרת – היותו פופולרי במידה זו או אחרת גם בארצות המוצא של העולים, כלומר הם הכירו אותו ואת שפתו, והמפגש שלהם עמו בישראל היה כמו עם מכר משכבר הימים במקום שעוד היה זר ומנוכר להם. כבר הוזכר למעלה כי כדורגל היה ידוע כמכשיר של זהות ואינטגרציה, בין השאר בגלל הפופולריות שלו ויכולתו לדלג על גבולות אתניים, דתיים, לאומיים ואף מעמדיים. בדרך-כלל בזמן ההוא הוא היה המשחק של המעמדות הנמוכים בעיקר, ובישראל מילאו העולים מן המזרח ומן המערב את שורות המעמדות הנמוכים. יש להוסיף כי המעמדות הללו היו מרבית האוכלוסייה הישראלית אז. במפגש בינם ובין התרבות המקומית הזרה להם, החיבור הישיר או העקיף בינם ובין הכדורגל ממש התבקש.

משחק הכדורגל היה נגיש לכול. בערים הוותיקות והגדולות נמכרו הכרטיסים במחירים שווים לכל נפש. עובדת היותו קשור בעבותות למרכזים פוליטיים פעלה לטובתו: למרכזים הללו היה עניין משלהם להרחיב את פעילותם, ועל כן התאמצו מאוד להקים מועדוני כדורגל בכל מקום בישראל. בכך העצימו את הנגישות של ההמונים למשחק הזה. אם כן,

50. המדינה לא התעלמה לחלוטין ממשחק הכדורגל ומהתרומות שהוא עשוי להביא לה. כך למשל בשנת 1951 עמד להיערך משחק בין נבחרת צה"ל ובין נבחרת צבא טורקיה. מפאת חשיבותו של המפגש הזה היו מעורבים בהכנתו גורמים פוליטיים משני הצדדים. דרך אגב, המשחק לא התקיים; הטורקים השעו אותו.

אפשר לומר כי אחת הסיבות שהכדורגל היה למכשיר של אינטגרציה טמונה בזה שהוא פשוט היה שם יותר מכל משחק ספורט אחר ויותר מכל אירוע תרבותי אחר. הכדורגל נתן מענה לכמה צרכים נפשיים וחברתיים של הבאים זה מקרוב ושל 'המקומיים', צרכים שלא נמצא להם סיפוק מידי באמצעים אחרים. הוא נתן מענה גם לצורך ולרצון של המדינה, כלומר של האליטות ההגמוניות, לייצר זהות מקומית ועל-מקומית. הכדורגל עצמו סיפק חומרים לצרכים הנפשיים (כגון התרגשות בהקשר קולקטיבי), ואילו אופן ניהולו במסגרת של ליגות אזוריות וארציות יצר רשת של התחברות בין המקום המסוים לאזור ולכלל המדינה, וזיקה לסמלים לאומיים – נבחרת ישראל בכחול-לבן. ה'חבר'ה' אכן הלכו לשחק כדורגל; ושם, במגרש הכדורגל, נוצר מפגש בין השונים שרק משחק כזה יכול לייצר: שם נחצה הקו המכריל בין ותיקים לחדשים. שם היתה שפה משותפת. בתוך פחות מעשר שנים החלו עולים לשחק בקבוצות של הוותיקים וגם בנבחרת ישראל. אל מגרשי הכדורגל יובאו גם התודעה והמחאה. המחאה הזאת – בעוד שלושה עשורים בערך – עתידה להצטרף למחאה שתשנה את פני הפוליטיקה הישראלית ואת החברה הישראלית כולה.